

L'empremta d'Erasmus de Rotterdam a la València del cinc-cents

per Helena Rausell Guillot

RESUM:

Aquest article és una aproximació crítica a l'erasmisme valencià que, després de presentar sumàriament les lloances d'Erasmus i el rastre de les seves idees trobats en textos del XVI, reflexiona sobre la relació establerta entre erasmistes i privilegiats, la manera com Erasmus va ser ensenyat, publicat, traduït i defensat a València, i la crisi i reconversió del moviment.

PARAULES CLAU:

Erasmus, València, Renaixement, Humanisme.

ABSTRACT:

This article is a critical introduction to Valencian Erasmianism which, after a brief survey of the presence of praises of Erasmus and of Erasmian ideas in sixteenth-century texts, examines the relationship between Erasmians and the privileged classes, the ways in which Erasmus was taught, translated and defended, and the crisis and transformation of the movement.

KEY WORDS:

Erasmus, Valencia, Renaissance, Humanism.

Defensar un segle XVI valencià sumit en l'obscuritat de la crisi intel·lectual enfront de l'esplendor del segle precedent (a causa de la crisi de la llengua i de la castellanització) s'ha convertit en un dels tòpics més difosos sobre el món cultural del cinc-cents. Aquesta visió es basa en dos fets: el desconeixement de la producció valenciana en llengua llatina i la limitació d'allò que s'entén com «cultural» a la creació literària. Altrament, una aproximació basada en els documents de l'època i en la comprensió del terme cultura en tot l'abast de la seua accepció mostra una València dinàmica i oberta als corrents intel·lectuals europeus que continua ocupant un lloc d'excepció dins de la monarquia hispànica.

Així ho testimonien els nostres treballs, deutors i continuadors dels de Sebastián García Martínez,¹ sobre el que va ser un dels moviments culturals més importants

1. Sebastián García Martínez fou el primer a estudiar d'una manera global i rigorosa l'erasmisme valencià. Els seus treballs, plasmat en una sèrie d'articles publicats entre 1973 i 1986, són de gran qualitat per la visió de conjunt que proporcionen, per l'ingent treball bibliogràfic esmerçat i per la quantitat de fonts consultades. Malgrat açò, els anys transcorreguts des de l'aparició de

de l'època, l'erasmisme, corrent que cobra una importància no per discutida menys real a València. La raó, potser, radique en el fet que, en bona mesura, alguns dels corrents intel·lectuals presents a la València del xv preparaven la recepció i l'acceptació de l'erasmisme. La *Devotio Moderna*, ben arrelada a la ciutat, va prestar a l'erasmisme la seua dimensió ètica, l'interès per la figura de Crist o la importància atorgada a les Sagrades Escripures, mentre que l'humanisme, d'empremta primerament italiana, acostava la ciutat del Túria al gust pels clàssics, la història o les llengües de l'antiguitat. D'altres factors se sumaren per fer de València el primer focus erasmista de la Corona d'Aragó: la importància de la seua impremta, una de les primeres i més actives de la península, l'aparició a la ciutat després de les Germanies d'una cort, la virreinal, que es volia renaixentista, o la creació, quan el nou segle només començava, d'un nou centre universitari, l'Estudi General de la ciutat, més obert als corrents renovadors precisament pel caràcter recent de la seua creació.²

Tot açò explica que el nostre erasmisme fóra prolífic en representants i en manifestacions, unint a la producció pròpia en llengua llatina i castellana l'edició dels textos llatins d'Erasme i la traducció d'algunes de les seues obres més populars, a més d'estar present a molts àmbits (universitat, impremta, corts...) i de ser variat en les seues formes (diàlegs, poesies, assaigs, comentaris, discursos...). L'erasmisme valencià fou, a més a més, nombrós en càtedres consagrades als *studia humanitatis* i en representants a la universitat, i poderós per la força dels seus protectors (els virreis i alguns dels nobles més rellevants del regne), al mateix temps que les seues etapes coincideixen amb les de l'erasmisme a la monarquia hispànica:³ naixement entre 1522 i 1525, dificultats

les seues investigacions, els treballs posteriors d'altres historiadors i l'estudi aprofundit de les fonts obliguen a matisar alguns dels seus postulats. Moltes de les seues idees fonamentals —com ara la importància de l'aportació dels territoris de la Corona d'Aragó a l'erasmisme hispànic, el protagonisme de l'erasmisme valencià dins d'aquesta Corona, la contribució de les impressions i traduccions valencianes d'Erasme en l'àmbit de la monarquia hispànica o la importància de l'estudi de les llengües clàssiques a la ciutat de València— són encara més que vigents, mentre que d'altres han de ser revisades. Així, creiem que S. García va errar quan qualificà d'*asèptics* o *desideologitzats* uns tractats pedagògics o gramaticals que distaven de ser innocus, quan dissocià a l'interior del corrent erasmista política, religió i educació, tot establint temps diferents per a realitats que anaren unides, o quan considerà les capitulacions entre Mencia de Mendoza i el municipi com un intent de reforma a imatge del Col·legi Trilingüe de Lovaina (cosa que va refutar Amparo Felipo), i va presentar de forma massa dràstica el que ell anomenà *liquidació progressiva de l'erasmisme*, donant un protagonisme no merescut al Patriarca Ribera (com demostrà Antoni Mestre) i ignorant les formes de la seua supervivència. D'altra banda, la nostra recerca insisteix més en la dimensió espiritual de l'erasmisme valencià, treballa d'una manera més aprofundida les fonts per trobar les lloances, les citacions o les idees d'Erasme i vol presentar l'erasmisme com un moviment renovador en tots els àmbits que s'enfrontà acadèmicament i extraacadèmica als corrents que dominaven el saber i la cultura de l'època.

2. Una bona aproximació de conjunt a l'erasmisme a la Corona d'Aragó és la de S. GARCÍA MARTÍNEZ, «El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo xvi», *Erasmus in Hispania, Vives in Belgium, Colloquia Europalia*, Lovaina, 1986, 213-290.

3. Seguim en aquesta qüestió la cronologia proposada per l'hispanista francès Marcel Bataillon. M. BATAILLON, *Erasmus y España*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1960. Recentment els seus deixebles n'han publicat una nova edició revisada que inclou tots els seus articles. M. BATAILLON, *Erasmus et l'Espagne*, 3 volums, Ginebra, Librairie Droz, 1991.

a l'època dels anys trenta, moment en què comença a tenir importància la producció impresa pròpia i moment també en què juntament amb la dècada següent és la de màxima maduresa del corrent i, finalment, continuïtat sota formes en bona mesura diferents, durant la segona meitat del segle.

I. Erasmus non satis laudatus vir

D'aquesta manera, gens sospitosa d'ambigüitat, es referia un dels nostres erasmistes, Pere Antoni Beuter, a Erasme de Rotterdam.⁴ Ell no va ser, però, l'únic a testimoniar el seu reconeixement a l'home més universal de l'Europa del Renaixement. Cosme Damià Savall, el primer titular de la càtedra de grec a l'Estudi General de la ciutat, el considerava, junt a Budé, «tresor de totes les bones lletres d'aquesta època nostra i, sense discussió, vertaderes llums de la República Literària».⁵ Mentre que Bernat Pérez, un dels seus principals traductors, l'identificava com «excel·lent i molt afamat doctor»,⁶ un altre traductor, Joan Martín Cordero, parlava d'ell com aquell «home tan docte»,⁷ el metge Pere Gimeno l'assenyalava com el «restaurador de la república literària i patró i mecenes dels estudiosos»⁸ i Joan Lluís Vives, un altre dels grans de l'humanisme cristià, en parlava com «el major, el més admirable, l'únic».⁹

El més important, però, és comprendre que aquestes afirmacions no són meres lloances, sinó una manera d'acceptar la posició de preponderància intel·lectual d'Erasme i de manifestar la seua simpatia o afinitat. Unides als temes tractats als discursos, els textos escolars i fins i tot les representacions teatrals, proven que les inquietuds humanistes i erasmistes estaven ben presents a València. Així, els textos qüestionen, sense cap dubte, aquells que defensen que la ciutat de València vivia al segle xvi un moment d'involució i d'aïllament cultural, i recullen no tan sols testimonis de reconeixement d'Erasme, sinó també la defensa de moltes de les seues idees: la importància de l'educació, la defensa del programa educatiu humanista que es recull sota el terme de «bones lletres», l'oposició a l'escolàstica, el retorn a les fonts, la reivindicació dels clàssics, la imatge de l'Església com a cos místic de Crist, el lloc d'excepció atorgat a les Escripures, la defensa d'una religiositat interior, la necessitat de reforma de l'Església... fins a permetre trobar a València pràcticament tot l'ideari de l'Humanisme cristià.

4. P. A. BEUTER, *Annotationes Decem ad Sacram Scripturam*, València, Juan Mey, 1547, 251r.

5. C. D. SAVALL, *Oratio parenetica de optimo statu reipublicae constituendo*, València, Francisco Díaz Romano, 1531, 5v. A hores d'ara, n'hi ha en curs una edició facsimil per part de la Biblioteca «F. de Loazes» d'Oriola, amb la col·laboració de l'Ajuntament i la Universitat de València.

6. B. PÉREZ (trad.), Pròleg al lector, *Silenos de Alcibiades* d'Erasme de Rotterdam, València, Jorge Costilla, 1529.

7. J. M. CORDERO (trad.), *Flores de Séneca* d'Erasme de Rotterdam, Anvers, Cristòfor Plantino, 1555, 166r.

8. P. GIMENO, *Dialogus de re medica*, València, 1549.

9. Joan Lluís Vives, citat per NOREÑA, *Juan Luis Vives y las emociones*, València, Ajuntament de València, 1992.

Per totes aquestes raons, no podem compartir l'opinió d'aquells que, seguint la línia encetada ja fa alguns anys per Joan Fuster, minimitzen o neguen la importància de l'erasmisme valencià.¹⁰ En la nostra opinió, defensar que va existir una àmplia oposició de la majoria de la societat a l'erasmisme, considerar-lo escassament difós i, a més a més, limitar-lo a un marge cronològic tan estret com 1528-1535 resulta més que discutible.¹¹ En un moment històric en què la impressió i la possessió d'un llibre tenien una importància molt més gran que no pas a la nostra època, el fenomen editorial Erasme mai no podria ser comprès sense l'existència d'un públic que llegia i coneixia la seua obra. L'erasmisme mai no pot ser un corrent mancat de difusió (entenent sempre, és clar, que la cultura, l'alfabetització i l'educació a l'època moderna eren cosa d'una minoria privilegiada) quan els erasmistes són homes d'un cert prestigi que publiquen llibres, defensen en polèmiques públiques el nom i les idees d'Erasme i ensenyen a les universitats de la monarquia. A més a més, no és possible defensar una durada de tan sols set anys en un moviment cultural que, com va ocórrer a la resta de la monarquia hispànica i a Europa, va trobar mil i una maneres de sobreviure, a més d'influir notòriament en tota la resta de camps del món de la cultura i deixar la seua petjada fins a l'actualitat.

Un altre fet en discussió és l'afer entorn de la importància o no dels nostres erasmistes en el món de la cultura. Joan Fuster els considerava homes d'escassa talla intel·lectual i només va parar esment en els emigrats, als quals els creia sense relació amb la ciutat del Túria.¹² Però, en la nostra opinió, aquest autor infravalora els erasmistes valencians. És clar i indiscutible que només hi hagué un Vives i que aquest es va veure obligat a fugir de València, però ací romanen molts d'altres (preveres, professors d'universitat, traductors, impressors, preceptors, cortesans...) que treballaren per a la defensa, la difusió i la consolidació de les «bones lletres» i que ocupen un lloc propi, malgrat que força desconegut, a la nostra història de la cultura. Tot ells foren allò que Fuster anomena, sense valorar-ho gaire, «*instruments de difusió o de combat*», sense adonar-se que allò era, precisament, el que definia millor el que era un erasmista (al capdavall, un defensor d'Erasme). No era poca cosa lluitar per Erasme en un moment en què

10. Tot i que Fuster va afirmar que «ens està vedat de parlar del nostre erasmisme amb una certa seguretat científica». El tema no ha rebut massa atencions investigadores, fins avui J. FUSTER, *Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona, Editorial Selecta, 1968, 61. Existeix una edició castellana: *Rebeldes y heterodoxos*, Barcelona, Ariel, 1972.

11. Aquestes són les idees que defensen Miquel Almenara i Francisco Pons Fuster en la seua aportació titulada «Humanismo, erasmismo y reforma católica» feta a un dels capítols de la història de València més recent. M. ALMENARA, i F. PONS FUSTER, «El humanismo y la castellanización cultural y lingüística», *Història de València*, València, Editorial Prensa Valenciana i Universitat de València, 1999, 274.

12. Així ho expressava Fuster: «...no diré que els nostres erasmistes fossin més insignes que els de qualsevol altre racó de la monarquia espanyola. Temo que no ho eren. Quant a erasmisme pur no comptem amb tipus de la mena i de la dimensió dels Valdés castellans. Ni de bon tros. Lluís Vives, Miquel Mai, Pere Joan Oliver, Gelida, Població, Nunyes, són personatges de gran format dins les inquietuds de l'època. Però uns van rendir el fruit del seu treball en terres llunyanes i els altres no semblen haver estat si no instruments de difusió o de combat.» FUSTER, *Heretgies, revoltes...*, 21, 110.

allò suposava enfrontar-se als que ocupaven un lloc de força a les universitats i centres de saber de l'època, propugnant la renovació del saber i posant-se al costat d'un home sospitós d'heretgia (recordem la Junta de teòlegs de Valladolid de 1527) i autor d'obres condemnades per algunes universitats europees i, fins i tot, perseguides per la Inquisició.

No tots foren, és cert, figures de primera talla, si bé entre els valencians es compten algunes de les figures hispàniques més importants en àmbits com ara l'hel·lenisme (Miquel Jeroni Lledesma o Pere Joan Núñez) i la medicina (Pere Jaume Esteve, Pere Gimeno). Malgrat la mancança d'un Valdés valencià plantejada per Fuster, sí que hi hagué un Pere Joan Oliver o un Furió Ceriol en el que va ser el principal focus de l'erasmisme hispànic, la cort de Carles V, o a la del seu fill i successor, Felip el Prudent. Però, un cop observat això, paga la pena preguntar-se si l'humanisme cristià es redueix a Erasme, Vives, Moro o Budé.

II. *Erasmisme i noblesa: una relació obligada entre intel·ligència i poder*

El naixement de l'erasmisme valencià coincideix en el temps amb un fet important per a la història de la ciutat, la fi del conflicte de les Germanies. Tots dos fets es relacionen quan els homes que conreen les «bones lletres» (poetes, traductors, professors, cortesans...) publiquen nombrosos textos en lloança o panegíric dels triomfadors de les Germanies. La raó es troba en l'aliança natural i, en bona mesura, obligada, que els erasmistes i els privilegiats han d'establir. Els primers depenen dels monarques, els eclesiàstics, els nobles i els patricis de les ciutats per a obtenir pensions i reconeixement, mentre que els poderosos necessiten els intel·lectuals per tal de refermar el valor del seu llinatge, tenint en compte de la seua antiguitat i els seus avantpassats il·lustres, o per lloar les seues virtuts, tot unint així per la ploma dels erudits noblesa de sang i noblesa d'esperit. Per això, és fàcil trobar els erasmistes a les corts reials, virreinals o nobiliàries com a secretaris, preceptors, traductors o cortesans, i els erasmistes dediquen als nobles els seus llibres, eduquen els seus fills, es beneficien de la seua protecció...¹³

Així, trobarem, com ja hem esmentat, alguns erasmistes valencians a la cort dels monarques hispànics, és el cas de Pere Joan Oliver¹⁴ (integrant d'allò que

13. Aquest fenomen, conegut com a mecenatge, deixa rastre als llibres de l'època en l'epístola nuncupatòria que apareix al seu començament. Mitjançant aquesta epístola, l'autor dedica l'obra a algun personatge, moltes vegades el seu mecenes, i la col·loca sota la seua protecció. Era també la manera com l'autor podia arribar a rebre alguna mena de compensació econòmica. Un breu i interessant estudi sobre algunes d'aquestes epístoles en l'àmbit francès es troba a S. LE CLECH-CHARTON, «Les épîtres dédicatoires et les secrétaires du roi (1515-1547) ou le portrait de l'honnête homme au siècle de la Renaissance», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, LI (3), Ginebra, 537-552.

14. Autor d'obres com el *Somnium* d'Escipió (1536), els *Comentaris a Mela*, *In Ciceronis philosophiam moralem* (1538). M. ALMENARA SEBASTIÀ, *El humanista Pere Joan Oliver: Vida, bibliografia y epistolario*, Universitat de València, tesi doctoral, 1992.

Bataillon va anomenar «*plana major de l'erasmisme hispànic*») i de Frederic Furió Ceriol,¹⁵ però la protecció nobiliària als erasmistes valencians s'ubica també a la pròpia ciutat de València, i, dins del regne, a les seues corts més rellevants.

No sense raó, els virreis, establerts amb la seua cort al palau reial després de les Germanies, són els més importants d'aquests mecenes. Sota la protecció primer de na Germana i en Ferran d'Aragó¹⁶ i després d'ell i la seua segona esposa, na Mencia de Mendoza,¹⁷ podem ubicar Juan Justiniano, el primer traductor de Vives al castellà,¹⁸ Joan de Molina, un altre traductor d'Erasme, Joan Àngel González, catedràtic de poesia molts anys a l'Estudi General de la ciutat,¹⁹ o el venerable Agnès.²⁰ A més a més, la següent cort en importància al regne, la dels ducs de Gandia, també era un lloc on trobar alguns dels erasmistes valencians, especialment en temps del tercer duc, en Joan de Borja i Enríquez.²¹ En relació amb aquesta cort podem situar Joan Andreu Estrany, considerat l'introduïdor de l'humanisme a València,²² Francesc Décio Décio, catedràtic de retòrica a la universitat als anys trenta, Bernat Pérez, i, novament, el venerable Agnès o Joan de Molina. Vives, per la seua part, va tenir algun contacte amb el duc, testimoniant la protecció d'aquest a les *bonae litterae* en la seua

15. De la seua ploma va eixir un dels tractats polítics més importants del xvi, *El consejo y los consejeros del príncipe* (Anvers, 1559) i una abrandada defensa de la lectura de la Bíblia en el *Bononia, sive de libris sacris in vernaculam linguam convertendis* (Basilea, 1566). H. MECHOULAN, *Fadrique Furió Ceriol, «El Consejero del príncipe»*, Madrid, Editora Nacional de Bolsillo, 1982; H. MECHOULAN i J. PÉREZ DURÀ (dirs.), *Fadrique Furió Ceriol, Obra completa*, I, Institut Valencià d'Estudis i Investigacions, València, 1996.

16. Ells serien els responsables de la construcció de l'obra arquitectònica més ambiciosa del xvi valencià, el monestir de Sant Miquel dels Reis, on s'instal·larien les restes de l'antiga biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim, avantpassat de Ferran, biblioteca que, com testimonia Palmireno, estava oberta als intel·lectuals que gaudien del favor virreinal.

17. El duc de Calàbria es casaria en enviduar amb na Mencia de Mendoza, filla d'en Roderic de Bivar i Mendoza, néta del gran cardenal en Pere González de Mendoza i neboda del comte de Melito, virrei de València a l'època de les Germanies. Marquesa de Zenete i comtessa de Nassau, va ser deixebda d'Estrany a València, de Juan Maldonado a Guadalajara i de Lluís Vives a Breda. Vives li dedicaria la seua *Interpretación alegórica de las bucólicas de Virgilio* en 1537 i, a la mort de l'humanista valencià, ella es faria càrrec de la seua vídua.

18. Aquest personatge roman encara mal conegut. Sobre la seua traducció de *La Instrucción de la mujer cristiana*, apareguda en 1528 i dedicada a na Germana, pot consultar-se J. FUSTER, *Llibres i problemes del Renaixement*, Barcelona, Institut de Filologia Catalana, 1989. Actualment és en premsa el treball de GONZÁLEZ ALBA, A. i RAURELL GUILLOT, H., «Juan Justiniano: un cretense en la Valencia de Carlos V», *Calamus Renascens*, 2, Instituto de Estudios Humanistas de Alcañiz.

19. Joan Àngel González dedicà a na Mencia el *Tragitiunfo del Illustringísimo señor don Rodrigo de Mendoza y de Bivar, marqués primero de Zenete* de 1524, versió castellana de l'obra llatina, i la *Sylva a Mencia de Mendoza* de 1539. També Miquel Jeroni Lledesma col·loca sota la seua protecció la més important de les seues obres, la gramàtica grega.

20. GRONÉS, «La figura del venerable Agnesio en la espiritualidad valenciana del Siglo XVI», *Corrientes espirituales en la Valencia del siglo XVI, (1550-1600)*, València, Actes del II Simposi de Teologia Històrica, 1983; G. HJARRUBIA LODARES, *El códice Panthalia del venerable Agnesio*, València, Instituto Diocesano Valentino Roque Chabás, 1960.

21. F. PONS FUSTER, «El mecenazgo cultural de los Borja de Gandia», *Estudis* 21, València, Departament d'Història Moderna, 1996.

22. C. FERRAGUT DOMÍNGUEZ, *El manuscrito de Juan Andrés Strany sobre la «Naturalis Historia» de Plinio*. Ms. de la Biblioteca del Corpus Christi de Valencia, tesi doctoral, Universitat de València, 1993.

correspondència i en la dedicatòria de l'obra *De officio mariti*. A totes dues es pot afegir la cort dels comtes d'Oliva, la segona família en rendes del regne, pròxims a la qual estigueren el venerable Agnès i Joan Lluís Vives.

D'altra banda, els erasmistes valencians també dedicaren les seues obres als prínceps de l'Església, especialment als arquebisbes de la ciutat. Així, a Erardo de la Marca, arquebisbe de València entre 1520 i 1538, a qui Vives envià el seu *Somni d'Escipiò*, Beuter li dedica *Caeremoniis ad missam* (1527) i *Juicio en la confesión de sacerdotes* (1532), mentre que sant Tomás de Villanueva, a qui en 1545 el venerable Agnès dedicara la seua *Elegia in mala nostrum temporum*, encarregaria a Beuter la publicació de les seues *Annotationes Decem ad Sacram Scripturam*.²³

Les dades que es conserven posen en evidència l'èxit relatiu de l'erasmisme entre una part de les elits del regne, un fet en bona mesura normal si considerem que aquest era, com hem assenyalat, un dels trets distintius d'aquest corrent cultural. Però, fins a quin punt podem parlar d'una «moda» més o menys efímera? Aquesta afirmació conté la seua part de veritat, car l'erasmisme arribà a la monarquia amb el nou monarca i sota la seua protecció, fet que podria induir a considerar-lo alguna cosa *à la page*. Però l'erasmisme per la seua pròpia naturalesa implica també la necessitat d'una convicció personal i interna que va més enllà de les simples modes i que, fins i tot, arriba a implicar un risc. A València, com a d'altres punts de la resta d'Europa, l'erasmisme va comptar amb protectors compromesos amb la causa de les «bones lletres», és el cas ací, per exemple, de na Mencia de Mendoza. Tot i que siga clar que no tots arriben al mateix grau d'implicació i de compromís, qualificar-los de mers imitadors o seguidors de modes importades continua sent, en la nostra opinió, massa arriscat.

III. Ensenyar Erasme, traduir Erasme, defensar Erasme

Les traduccions i edicions d'Erasme o la presència d'erasmistes a les càtedres de l'Estudi General testimonien la importància de l'erasmisme a la ciutat a la primera meitat del cinc-cents. La tasca realitzada en la difusió i en la reivindicació de les idees i de la figura d'Erasme pels nostres erasmistes, dedicats al treball, no sempre fàcil, d'ensenyar Erasme, traduir Erasme i defensar Erasme, distà de ser estèril, per bé que, per a ser comprès, ha de ser, necessàriament, inserit dins del seu context. És per açò que hem d'entendre l'erasmisme com un més dels moviments del món cultural del segle XVI, el més recent, el més «modern», fins i tot, però no pas l'únic. L'erasmisme conviu, i en bona mesura es defineix, enfront d'altres corrents intel·lectuals dels quals vol ser alternativa i reacció, fet que ens permetrà comprendre l'atac dels humanistes contra tots aquells qui ells anomenen «bàrbars» (els escolàstics) o la importància de les innovacions ofertes pel seu programa educatiu.

23. Segon el testimoni de l'epístola nuncupatòria de l'obra, en la qual l'autor qualifica sant Tomás de defensor de les *bonae litterae*. BEUTER, *Annotationes...*, 2r.

Al món de la impremta, les edicions llatines d'Erasme, les seues traduccions i les nombroses obres dels erasmistes valencians feren possible que llegir Erasme i conèixer el seu ideari estigués a l'abast dels lectors valencians. Si a això sumem la circulació llatina de les seues obres (per tal com la impremta valenciana era incapaç d'abastar el mercat intern i el comerç del llibre es revelava, així, com a depenent de l'exterior),²⁴ és un fet que el que va ser el primer gran autor de l'època moderna estava àmpliament representat a les nostres premses.

A València trobem traductors d'Erasme com Bernat Pérez,²⁵ Joan de Molina i Joan Martí Cordero. Les traduccions dels erasmistes apareixen per primera vegada a la ciutat el 1528, quan es publica a València en castellà el llibre fonamental de l'erasmisme hispànic, l'*Enchiridion*, en dues impremtes diferents, les de Jordi Costilla i Joan Jofre, acompanyat en una de les edicions per l'adaptació castellana de l'*Encomium matrimonii* d'Erasme, és a dir l'obra de Joan de Molina *Sermón breve en loor del matrimonio*. Entre 1529 i 1534 s'hi sumaran la traducció per Bernat Pérez d'un dels *Adagis* erasmistes (els *Silenos de Alcibiades*), la primera traducció d'un dels col·loquis l'*Uxor Mempsigamos* de Diego de Morejón, l'adaptació de la *Lingua* de Bernat Pérez i la seua versió castellana de la *Preparatio ad mortem*, encarregada per la duquessa de Gandia.²⁶

Pel que fa a la producció pròpia dels erasmistes valencians, les primeres obres a ressenyar són els esmentats panegírics de la noblesa, que daten de la dècada dels vint, i també els discursos acadèmics (entre els quals volem citar els subscrits per Cosme Damià Savall i Francesc Décio, tots dos catedràtics valencians d'oratoría),²⁷ els col·loquis, les declamacions i les composicions poètiques²⁸ i els tractats sobre els sagraments i l'exègesi bíblica. En 1547 Joan Mey publica les *Annotationes Decem ad Sacram Scripturam* de Pere Joan Beuter, primer

24. Per a obtenir més informació sobre el mercat hispànic del llibre al segle XVI poden consultar-se, entre d'altres, DD.AA., *Historia ilustrada del libro español. De los incunables al siglo XVI*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Biblioteca del libro nº 60, 1994; Mª L. LÓPEZ VIDRIERO (dir.), *El libro antiguo español. Actas del primer coloquio internacional*, Salamanca, 1988; J. MOLL, «El libro en el siglo de oro», *Edad de oro*, 1, Madrid, 1982. Pel que fa a la producció i al mercat valencià, comptem amb l'excel·lent llibre de Ph. BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, 2 volums, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1987.

25. Pérez va ser un dels principals traductors d'Erasme a la monarquia hispànica, en traduir fins a set obres publicades a València, Sevilla, Lleó i Anvers. Sobre la seua figura pot consultar-se F. PONS FUSTER, «Bernat Pérez (de Chinchón). Un erasmista en la cort dels Borja a Gandia», *Afers 23/24*, Política i societat (segles XVI-XVIII), 1996, 153-176; F. PONS FUSTER, «Un argumento inquisitorial para la prohibición de libros. Las controversias con herejes en lengua 'vulgar' a través de los ejemplos de Bernat Pérez de Chinchón y fray Alonso Sobrino», *Estudis 26*, València, Departament d'Història Moderna, 177-202.

26. S. GARCÍA MARTÍNEZ, «Las ediciones y los traductores valencianos de Erasmo (1529-1535)», dins DD.AA., *Erasme i l'Erasmisme*, Tarragona, IV Seminari d'Aplicacions Didàctiques, 1986.

27. L'orolà Cosme Damià Savall va escriure *Orationes tres, quas publice habuit in Gymnasio Valentino. I. In laudem Valentiae. II. In laudem eloquentiae. III. In laudem scientiarum*, inèdites, i la citada *Oratio paneretica de optimo statu reipublicae constituendo*, publicada per Francesc Díaz Romano el 1531. Per la seua banda, Décio publicà *De re literaria asserenda oratio* en 1535 i *De scientiarum et Academiae Valentiae laudibus* el 1547.

28. Paul Oskar Kristeller estudia les principals formes literàries característiques del Renaixement a P. O. KRISTELLER, «The scholar and his public», *Medieval aspects of Renaissance learning*, Durham, Duke University Press, 1994, 1-25.

catedràtic de Sagrada Escripura a l'Estudi de la ciutat, quan ja el mateix Beuter havia publicat sengles obres consagrades a diferents sagraments, concretament a la confessió i a l'eucaristia. Aquest darrer tema també seria tractat per Pere Joan Oliver, tot defensant la presència de Crist a la celebració litúrgica, mentre que l'interès humanista per la història, mestra de vida i font d'exemples virtuoses, faria escriure a Beuter la primera història de València en valencià.²⁹ Es publicaven, a més a més, nombroses reflexions sobre la retòrica i la dialèctica. Alhora, també els clàssics despertaren l'interès dels humanistes i erasmistes valencians, i podem trobar a les nostres premses edicions i comentaris de Plini, Mela, Ciceró, Sèneca, Aristòtil...³⁰ L'aprenentatge de les llengües clàssiques feia necessària l'aparició d'obres com ara el *Compendium graecorum institutiones* o la gramàtica grega de Miquel Jeroni Lledesma (València, 1545) i la gramàtica o l'alfabet grec de Pere Joan Nunyes.

D'altra banda, a l'Estudi General de València les disciplines humanístiques estaven presents des de la seua creació, però van augmentar en nombre, importància i qualitat amb el pas de la centúria. Així, en un primer moment només hi trobem quatre matèries humanístiques (poesia, gramàtica, retòrica llatina i filosofia moral), distribuïdes en cinc assignatures: parts, doctrinal major, doctrinal menor, poesia i art oratòria i filosofia moral.³¹ La influència humanista es feia sentir a l'estudi de la gramàtica, que s'acompanyava, de la manera més primerenca possible, amb la lectura directa dels textos, i era habitual la inclusió a les classes d'algunes ensenyances de grec.³² També hi trobem, des dels començaments, la poesia, matèria que comptava a la ciutat amb una llarga tradició de docència en mans d'italians³³ i que era considerada per l'humanisme com el llenguatge de la civilitat. La base del seu ensenyament eren els clàssics (Virgili, Horaci, Plaute) i els alumnes estaven encarregats de preparar les representacions escèniques obertes al públic no universitari (entre elles, la dels *Col·loquis* d'Erasme a la dècada dels trenta). En darrer lloc, la filosofia moral ocupava un nivell superior i buscava formar en experiència i virtut, emprant, entre d'altres, una «nova» disciplina com la història.

29. IBORRA, (ed.), *Crònica* de Pedro Antonio Beuter, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions, 1982; V. J. ESCARTI (ed.), *Cròniques de València* de Pere Antoni Beuter, València, Generalitat Valenciana, 1995; R. NARBONA VIZCAÍNO, *El nou d'Octubre. Ressenya històrica d'una festa valenciana (segles XIV-XX)*, València, Consell Valencià de Cultura, 1997.

30. Per donar només un exemple, entre 1551 i 1559 Joan Mey publica alguns discursos de Ciceró, *Pro Rabirio*, *Pro lege manilia*, *Pro Milone*, *Philippica septima* i *Pro Marcello*. Entre 1554 i 1558 s'imprimeixen algunes edicions comentades d'Aristòtil. Ph. BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Institut Valencià d'Estudis i Investigacions, 1986, I, 128.

31. La distinció entre doctrinal major i doctrinal menor s'establia segons els textos emprats. Els llibres menors eren les gramàtiques més difoses a l'edat mitjana (Alexandre de Villadei, Iohannes, Eberadus Bethune...) i entre els majors s'hi comptaven els *Dístics* de Cató, les *Fàbules* d'Esop i les obres de sant Bernat. Sobre l'Estudi General és d'obligada consulta A. FELIPE ORTIS, *La universidad de Valencia en el siglo XVI*, València, Departament d'Història Moderna, 1993.

32. Malgrat els testimonis posteriors d'autors com Palmireno, qui afirmà que als primers moments de la vida universitària la disciplina encara estava per renovar i es mantenia subordinada a la dialèctica.

33. J. SANCHÍS CANTOS, *Sobre los orígenes de la Universidad de Valencia*, tesi de llicenciatura, Universitat de València, 1991.

Després de la desaparició dels Doctrinals en 1512, l'humanisme avança amb la introducció en 1514 de la lectura d'Horaci, el desdoblament en 1515 de la càtedra de poesia i oratòria en dues càtedres diferents o l'elecció com a professors d'Estrany en filosofia moral (1515) i Joan Àngel González en poesia (1516). A la fi de les Germanies, que impliquen el tancament temporal de l'Estudi, veurem nàixer dues noves càtedres humanístiques molt importants: la de Lorenzo Valla i la de grec (1524). La primera dotava de qualitat l'aprenentatge de la llengua llatina, mentre que la segona seria responsable de l'aparició de l'escola d'hellenistes valencians del XVI, en la qual es compten homes com Miquel Jeroni Lledesma o Pere Joan Nunyes.³⁴

A la dècada següent l'erasmisme es consolida a la universitat amb el treball d'homes com Lledesma, cap del moviment erasmista fins a la seua mort, i Décio, catedràtic d'oratòria. És ara també quan es crea la primera càtedra exegetica de la universitat, la de Bíblia (1534), amb Pere Antoni Beuter com a titular. D'altra banda, un nou element s'afegirà a la vida cultural valenciana arran del segon matrimoni de Ferran d'Aragó amb Mencia de Mendoza. La nova virreina estarà fins i tot a punt d'interferir en l'Estudi General, en proposar el seu patronat sobre la institució (1544) en una dècada, la del quaranta, marcada per l'eclosió de l'humanisme mèdic, amb figures com Pere Jaume Esteve, Pere Gimeno i Lluís Collado i l'adopció de la reforma vesaliana.³⁵

IV. L'erasmisme a la segona meitat del segle XVI

Malgrat les dificultats, l'erasmisme no desapareix a la segona meitat del segle XVI, sinó que continua sota formes necessàriament diferents. Aquesta va ser una de les tesis fonamentals d'*Erasmus y España* de Marcel Bataillon i es revela com a certa també en el cas de València. Les proves en són nombroses: l'interès per l'exègesi bíblica, les llengües clàssiques i la reforma de l'Església, el conreu de les arts a l'Estudi, els llibres traduïts i publicats tant a València com a l'estranger... Però hi ha coses que canvien: el nom d'Erasme deixa de ser citat, es rebaixa el to i el nombre de les crítiques i el clima de tolerància desapareix. Parlar doncs d'erasmisme només és possible si entenem que allò que consideràvem «erasmisme» ha variat en les seues formes, malgrat que bona part del seu missatge roman.

Les persecucions dels erasmistes s'inicien a la dècada dels anys trenta,³⁶ moment en el qual un seguit de morts disminueixen la força de l'erasmisme

34. S. GARCÍA MARTÍNEZ, «Los estudios clásicos en Valencia durante el siglo XVI», *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, tom III, volum III, València, 1973, 117-128; S. GARCÍA MARTÍNEZ, «Sobre la introducción del helenismo en la Universidad de Valencia», *Actes du I Colloque sur le Pays Valencien à l'Époque Moderne*, Pau, 1980, 363-397.

35. J. M. LÓPEZ PIÑERO, *La Introducción de la ciencia moderna en España*, Barcelona, 1969 i, sempre del mateix autor, «La facultad de medicina», *Universidades valencianas*, València, 1987 i «Los saberes médicos y su enseñanza», *Historia de la Medicina valenciana* (I), València, 1988.

36. El procés de Bernardino Tovar s'inicià en 1530. Tres anys més tard fou empresonat Vergara, el seu defensor. El 1531 havia patit la mateixa sort l'impressor Miguel de Eguía i s'havia obert

hispanic: Fonseca, arquebisbe de Toledo, Alonso Manrique, arquebisbe de Sevilla i inquisidor general, Alfonso de Valdés... El 9 de gener de 1536 s'ordena als inquisidors de València, arran de la captura d'un luterà, fer «*diligència para saber si tien libros de Luthero o de sus secuaces o de Erasmo*»,³⁷ mentre que el 13 de setembre de 1537 una circular de la Suprema prohibeix els *Col·loquis* en vulgar i en llatí. Vora vint anys més tard, en 1555, les inquisicions de Toledo, València, Valladolid i Sevilla reimprimeixen, amb addicions, el catàleg de llibres prohibits de la Universitat de Lovaina de 1546. És preludiava així l'Índex de la Suprema de 1559.

Els diferents autors no arriben a un consens sobre el moment en el qual es deu datar la fi de l'erasmisme valencià. Sebastián García Martínez posà l'accent als processos de Pedralba iniciats el 1563 (processos que culminaran amb la mort d'en Gaspar de Centelles), mentre que Joan Fuster, per la seua banda, retardava la crisi del nostre erasmisme a 1570, any de la visita del patriarca Ribera a l'Estudi General³⁸ i dels processos contra els professors que iniciaren la campanya de difamació del patriarca. Però els estudis de Miquel Almenara i Manuel Ardit proven sense cap dubte que en Gaspar de Centelles era luterà, al mateix temps que Antoni Mestre demostrà que la visita del patriarca responia a un enfrontament entre el consell de la ciutat i l'arquebisbe pel control de les càtedres de teologia de l'Estudi. En realitat, cap erasmista va resultar perseguit aleshores. Ribera protegia Cordero, Palmireno continuava com a professor a la universitat i Nunyes deixava temporalment la ciutat per causes econòmiques o acadèmiques.³⁹

En tot cas, creiem que més que fixar una data a partir de la qual l'erasmisme valencià deixaria d'existir s'han de considerar les dates esmentades (Junta de 1527, Índex de 1555 i 1559...) per tal de comprendre com la situació cultural va anar canviant arreu de la monarquia hispànica. El nostre erasmisme, a l'igual de l'europeu, es va veure obligat a evolucionar, a callar i a canviar. Fuster creia que amb la transformació s'havia convertit en mera «gramàtica», orfebreria retòrica, de cort ciceronià, esteticista i vàcua, en rutina universitària.⁴⁰ Amb tot, per bé que siga cert que l'erasmisme de la segona meitat del cinc-cents fou més evidentment «filològic», no va ser pas merament filològic i mantingué en bona mesura gran part dels seus trets anteriors: l'esperit crític, el gust per la sàtira, l'interès per les qüestions socials, la voluntat de reforma...

el procés contra Alfonso de Valdés. El doctor Mateo Pascual, exrector del Col·legi de Sant Ildefons d'Alcalà, va entrar en presó en 1533, fra Alonso de Virués fou detingut en 1535; Pedro de Lerma, cancel·lar de la Universitat d'Alcalà, des de la seua fundació, hagué d'abjurar d'onze proposicions herètiques l'any 1537... La primera víctima de les persecucions inquisitorials a la Corona d'Aragó fou Mateo Pascual, rector del col·legi de Sant Ildefons, mentre que a València foren jutjats homes com ara Joan de Molina. BATAILLON, *Erasmo y...*, 432-494.

37. A. REDONDO, citat per BATAILLON, *Erasmo et...*, III, 38-39.

38. FUSTER, *Heretgies, revoltes...*, 22-23, 112. Secundat per GARCÍA MARTÍNEZ, S., «El patriarca Ribera y la extirpación del erasmismo valenciano», *Estudios* 4, València, Departament d'Història Moderna, 1975, 5-50.

39. A. MESTRE SANCHÍS, «Jerarquía católica y oligarquía municipal ante el control de la Universidad de Valencia», *Anales de la Universidad de Alicante*, 1, Universitat d'Alacant, 1981.

40. FUSTER, *Heretgies, revoltes...*, 23.

Erasmus continuava present al nostre món del llibre. A la segona meitat del segle podem trobar un altre traductor d'Erasmus, Joan Martí Cordero, que publicava —això sí, a Anvers— les seues traduccions castellanes, entre les quals es compten *Flores de L. Anneo Séneca* (selecció de fragments d'Erasmus) o *Las quejas y llanto de Pompeyo* de Vives, obra que incloïa versions de la *Preparatio ad mortem* i l'*Oratio de virtute amplectenda* d'Erasmus. A més a més, els erasmistes valencians realitzen les edicions o versions d'algunes de les seues obres llatines, és el cas de l'*Epitome* de Francesc Décio al *De duplici copia verborum ac rerum* (1548), els *Luciani Dialogi ex versione Erasmi* (Joan Mas, 1550), els *Escolis* de Juan Lorenzo Palmireno a l'epítome d'Erasmus a les *Elegàncies* de Valla, els *Colloquia* i la *Sintaxis* (Escobar, 1552), *De civilitate morum puerilium* (Joan Mas, 1554), i d'altres textos, com ara els *Col·loquis* de Vives, publicats amb comentaris de Palmireno (1554), o els *Dístics* de Cató (Escobar, 1568), al mateix temps que apareixen moltes altres obres d'empremta erasmista i humanista, com ara els textos de Palmireno,⁴¹ Francesc Escobar⁴² o Pere Joan Nunyes.⁴³

D'altra banda, l'humanisme perviu a l'Estudi, fins al punt que Miquel Batllori qualifica la Universitat de València de mitjan segle de «plenament humanista».⁴⁴ De fet, l'Estudi General continuarà sent fidel a aquest corrent durant tota la segona meitat del segle,⁴⁵ com ho mostren els textos escolars apareguts a les premses de la ciutat, la creació d'una segona càtedra exegetica, el 1550, o la docència

41. Entre les castellanes destaquen *Sylva de vocablos y frases de moneda, medidas, comprar y vender para los niños de gramática*, 1566; *El estudioso de la aldea*, 1568; *Vocabulario del humanista: cosas que el estudioso en letras humanas ha menester (aves, peces, monedas, drogas...)* y *vocabulario de antiguallas para entender a Cicerón, Cesar y Virgilio*, 1569; *El latino de repente*, en dues parts (1573, 1578, 1583 y 1588 —edicions de la primera part—); *Descuidos de los latinos de nuestro tiempo*, 1573; *Oratorio de enfermos*, 1580. Entre les llatines *Ars dicendi*; *Etimologia latina*, 1570; *De vera et facili imitatione Ciceronis aliquot opuscula, studiosis adolescentibus utilissima adiuncta sunt*, 1560; *Enchiridion graecae linguae*, 1563 i *De imitatione de Ciceronis*, 1573. Andrés Gallego Barnés li va dedicar un estudi monogràfic. A. GALLEGO BARNÉS, *Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579). Un humanista aragonés en el Estudi General de Valencia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982.

42. F. ESCOBAR, *Aphotonii soppistae progymnasmata, hoc est, primae apud rhetorum exercitationes Francisco Scobario interprete* (Barcelona, 1558); *Compendium dialecticae F. Titelmanii ad libros logicorum Aristotelis... a Francisco Scobario olim sermonis castimonis donatum* (Barcelona, 1570).

43. Entre d'altres *De recta atque utile ratione conficiendi curriculum philosophiae*, 1594; *Progymnasmata oratoria*, 1596 i *Ratio brevis, et expedita conscribendi genera epistolarum illustrata*, 1602. Sobre Nunyes pot consultar-se S. GARCÍA MARTÍNEZ, «Pedro Juan Núñez y la enseñanza del griego en la Universidad de Valencia (1547-1602)», *Contrastes*, 1986; F. GRAU, *Las Retóricas de Pedro Juan Núñez*, tesi doctoral, Universitat de València, 1994; P. BARBEITO DÍEZ, *Pedro Juan Núñez, humanista valenciano*, tesi doctoral, Madrid, Universidad Complutense, 1996.

44. BATLLORI, M., *Les reformes religioses al segle XVI*, obra completa vol. VI, València, Tres i Quatre, 1996, 393.

45. Així, amb la introducció del sistema de classes per a l'ensenyança del llatí, en 1561 al cinquè nivell s'estudiava Ciceró i els *Col·loquis* de Vives (de 1563 a 1581), al quart s'imitava Terenci, al tercer s'aprenia l'art epistolar, amb textos com el *De conscribendis epistolis* d'Erasmus i les *Epistolae ad familiares* i *Epistola comendaticia* de Ciceró i al segon es llegia Horaci i Virgili (Ciceró des de 1553). GALLEGO BARNÉS, A., «La constitució de 1561. Contribució a la Història de l'Estudi General de Valencia», *Estudis I*, València, Departament d'Història Moderna, 1972; GALLEGO BARNÉS, «Reformas de las clases de gramática», *Estudios de Historia de Valencia*, València, 1978; FELIPE ORTIZ, A., *La universidad...*, 74-81.

de Lorenzo Palmireno entre 1561 i 1579 i de Pere Joan Nunyes entre 1547 i 1602.⁴⁶ Tot això farà possible que en 1567 es diga de la nostra ciutat: «*Valentiae (...) praestantium ferax est ingeniorum, quae et acumine et facundia ceteris non concedant, atque etiam latina eloquentia superent.*»⁴⁷

46. En una docència no continuada: 1547-1549, catedràtic de grec; 1551-1557, catedràtic d'oradòria, sùmmules, qüestions i filosofia; 1561-1563, novament catedràtic de grec; 1581-1583, catedràtic de retòrica; des de 1598 fins a la seua mort en 1602 titular de la segona càtedra de retòrica.

47. *Vita* de Pere Joan Nunyes. P. J. Nunyes, *Peripateticae Philosophiae institutio* i *De causis obscuritatis Aristotelis*, Helmestat, Jacobo Muller, 1567, 3r.